

Ženy v postkomunistických zemích očima západní sociologie

Barbara Einhorn: Cinderella Goes to Market
London, Verso 1993, 280 s.

Nanette Funk and Magda Mueller (eds.): Gender Politics and Post Communism
London, Routledge 1993, 349 s.

Chris Corrin (ed.): Superwomen and the Double Burden
London, Scarlet Press 1993, 297 s.

Marilyn Rueschemeyer (ed.): Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe
New York, M. E. Sharpe, Inc. 1994, 253 s.

V uplynulých dvou letech se v sociologických knihovnách objevilo mnoho zahraničních titulů z oblasti feministické literatury či do českého jazyka nepřeložitelného termínu gender studies. Rozsah témat a množství autorů opakovaně signalizuje značný zájem odborné i laické zahraniční čtenářské obce o tuto oblast, v česky.

Potvrdilo se očekávání, že mezi náměty zahraničních sociologů se po roce 1989 zařadí studie týkající se transformace postkomunistických zemí právě z úhlu gendetických zemí právě z úhlu gender (feministické) teorie a metodologie. Autorky tak především zajímá, jak právě ženy prožívají období společenské transformace, jaké je jejich reálné postavení v měnící se společnosti a koneckonců jakým způsobem reflektují ženy, reflektují-li vůbec, samy sebe uprostřed těchto změn.

Uvedené publikace se pohybují na různých úrovních teoretické a empirické analýzy: od makrosociální se zaměřením na strukturu a fungování hlavních společenských institucí a mechanismů, přes pracovní trh, rodinu až po osobnost ženy jako autentické bytosti, kde sociologická analýza přebírá řadu prvků psychoanalýzy. Podobně různorodé jsou i použité metodologické přístupy: od prostého použití popisných a statistických schémat s důrazem na podíl žen na celkové zaměstnanosti, systémem sociální péče a podíl na politické reprezentaci na straně jedné, a na straně druhé po akademické úsilí o pochopení a interpretaci odlišného historicko-kulturního kontextu živo-

ta žen v jednotlivých částech postkomunistického světa.

První z uvedených titulů *Cinderella Goes to Market* (Popelka jde na trh) německé autorky Barbary Einhorn, nyní profesionálně působící ve Velké Británii, představuje rozsáhlou a celistvou studii života žen ve středovýchodní Evropě, jejíž hlavní motivací bylo objasnění následujících otázek: „Emancipoval“, a jak dalece, státní socialismus ženy? Jestliže ne, stane se tak v rodicích se demokraciích a tržním hospodářství? Jaké jsou předpoklady rozvinutí osobní autonomie ženy a zvýšení jejího společenského statusu? Mohou tyto předpoklady být implementovány shora nebo je k tomu zapotřebí aktivní ženské hnutí?

Kniha patří bezesporu k nejčtivějším ve svém oboru, autorka má nadání jiskřivé stylizace, při níž kombinuje sociologický jazyk a postupy s výpověďmi žen a vlastními komentáři. Prokazuje i cit pro literární symboliku a její kritické použití. Kniha má široký záběr, sled kapitol je logický a myšlenkové postupy autorky jsou čtenářsky srozumitelné. K analyzovaným tématům patří otázky gender ve vztahu k dědictví státního socialismu a k typu národních ideologií a rodiny, reprodukční práva, ženy a pracovní trh, politická participace, ženské hnutí po roce 1989, zobrazení žen v literatuře a v masmédiích a posléze i úvahy o možnostech plného občanství žen, které je chápáno jako skutečněná participace žen ve všech oblastech společenského života.

Za vrchol knihy osobně pokládám skvělý rozbor symbolů ženství ve východoevropské literatuře a vzájemné prolínání této vytvořené symboliky se životní realitou. Autorka nachází v literatuře jakýsi archetyp východoevropského ženství: jde o tichou, domestikovanou ženu, trpící, ale nebojící o sebe, sebeobětující se, nesoucí svůj kříž.

Rovněž si dobře všímá běžné dichotomie, patrné jak v literatuře, tak nyní i v masmédiích a reklamě, mezi mladou, svobodnou a sexuálně provokativní ženou-děvkou na straně jedné, a na straně druhé již zmíněnou trpnou asexuální postavou ženy-matky, popřípadě socialismem vytvořenou symboliku desexualizované matky-pracovnice.

Výborná je i kapitola popisující každodenní život žen v „reálném socialismu“ charak-

terizovaném všudypřítomným fyzickým i psychickým přetížením. Ženy samy pak pociťují v tomto stavu svoji osamocenost a bezúčinnost, násobenou nezřídka manželstvím s necitlivými a netečnými muži.

Právě tato kapitola, spolu s naturalistickým popisem praxe interrupcí v bývalém Sovětském svazu či na opačném pólu stojícími nároky polské katolické církve zasahovat s absolutní mocí do reprodukčních práv žen, patří mezi nejpalčivější místa knihy. Připomínají znovu necitlivost, aroganci a cynismus, se kterými se ženy ve svém životě setkávají a které jsou v různých kombinacích a s různou intenzitou přítomny v jednotlivých společnostech. Společnosti jako celek, samy definovány převážně maskulinními hodnotami, obtížnost reálného života žen bagatelizují a přehlíží.

Přestože jako celek hodnotím knihu velmi pozitivně, nelze přehlédnout některé nedostatky.

Autorka se snaží lokalizovat svoji analýzu do středovýchodní Evropy. Ukazuje se nicméně, že některé části tohoto regionu jsou od sebe značně odlišné a některé reference, snažící se poukázat na obecné rysy, obecně platné zdaleka nejsou. Platí to především v případě charakteristik pracovního trhu, růstu ženské nezaměstnanosti, popisovaných nepříznivých dopadů privatizace zdravotnictví či tvrzení, že obstarávání potřeb pro domácnost je obtížnější než za socialismu.

Autorka, podle mého mínění, připisuje i enormní váhu roli ženského hnutí, ve kterém spatřuje hlavní způsob artikulace potřeb a názorů žen ve společnosti a rozvoje jejich aktivního občanství. Tomuto názoru je možné porozumět, varuje-li autorka před stále ještě převažujícím pasivním přístupem žen k prosazování vlastních hledisek. Einhornová ponechává ale poněkud stranou jinou možnost, kterou zvažují jako reálnou např. čeští a slovenští sociologové, a tou je cesta individuální strategie prosazení se, jejímiž nositelkami jsou hlavně ženy střední třídy.

Za velmi nešťastně zvolenou považuji obálku knihy, ze které na čtenáře hledí z motorce dvě nepříliš vábné ženy v zástěrách. S podobnými rozpaky a odmítnutím musím reagovat i na název knihy *Popelka* jde na trh. Šlo-li autorce o střízlivý obraz středovýchodní

Evropy, domnívá se snad, že ženy v zástěrách na motorce jsou natolik typickými a symbolickými, že patří na obálku knihy? Proč nazývá ženy *Popelkami*? Proč je v názvu popisuje jako jdoucí na trh, ví-li sama velmi dobře, jak dlouhou dobu na pracovním trhu ženy jsou? Při snaze najít odpovědi na tyto otázky může leckterého čtenáře napadnout hypotetické vysvětlení, možná nespravedlivé, že ať vědomě či nevědomě vytvářejí někteří západní autoři určitou symboliku a „ideální typ“ postkomunistické ženy, která lépe vyhovuje potřebám jejich analýzy. Velmi bych si přála, aby v případě jinak zdařilé knihy Einhornové šlo pouze o chybu a nedůslednost.

Zajímavé porovnání s prací Einhornové nabízejí příspěvky shrnuté ve sborníku *Gender Politics and Post Communism* (Politika gender a postkomunismus) hlavně proto, že zachycují pohledy zevnitř. Autorky československého týmu (Havelková, Šiklová, Kiczková a Farkášová), doplněné Alenou Heitlingerovou, se v porovnání se západními autorkami zaměřují na nuance a psychosociální specifika, které západním autorkám unikají, které jsou však pro analýzu a porozumění nezbyté.

Autorky velmi citlivě vyplňují mozaiku české společnosti, kde spolu v sociálním hybridu, otevřeném interpretaci, koexistuje jak patriarchální tradicionalismus, tak i liberální, proindividualistické prostředí.

Pro obě české autorky je ústředním tématem subjektivita a identita současné české ženy, která se často, hlavně západním pozorovatelům, jeví jako nerozvinutá, potlačená, nereflektovaná a nereflektující se. Připomeňme, že právě otázka vlastní silné a neodvozené identity ženy stojí v popředí zájmu moderního feminismu, a jejíž absenci v postkomunistických zemích teoretici západního feminismu často zmiňují.

Stať Havelkové se v historické retrospekci zabývá okolnostmi a důsledky rozchodu českého feminismu se západoevropským, a zejména pak kontextem a specifiky socialistické „emancipace“ ženy, jež otázky identity ženy zatlačila do pozadí. Jak Havelková správně zdůrazňuje, esenci socialismu bylo jednak potlačení lidské subjektivity a individuality vůbec, bez rozdílu pohlaví, a jednak likvidace původní veřejné sféry (public space). Zatímco

západní feminismus podtrhoval spjatost rozvoje osobnosti ženy s možností překročit privátní, rodinný rámec života a uplatnit se v oblasti veřejné, československá realita dala vzniknout jiným myšlenkovým vzorcům:

Za prvé, vzhledem k zmíněné likvidaci občanských institucí nepředstavovala veřejná oblast prostor, v němž by lidé mohli ve větší míře uplatňovat svoji identitu. Naopak, právě veřejný prostor byl za socialismu vystaven násilné regulaci státními orgány. Svoboda, spontaneita a sebevyjádření tak našly často své působiště spíše v kruhu rodiny a blízkých přátel.

Za druhé, samotný vstup na pracovní trh, který ženám na Západě přinesl vedle sebeuplatnění i finanční nezávislost, tento výsledek ženám za socialismu nepřinesl. Masivní nástup žen do zaměstnání byl více důsledkem státní politiky, která potřebovala levné pracovní síly pro uskutečnění tzv. socialistické industrializace. Za těchto okolností ženy unikaly mateřstvím odcizeným pracovním vztahům i prostředí. Převažující preference mateřství před kariérou se stala jakousi pevnou sociální konstantou, takže i ženy, které ještě samy matkami nebyly, byly už dopředu hodnoceny jako ony a jejich případné pracovní ambice byly a priori limitované.

Ženy se tímto ovšem vzdaly i účasti na managementu podniků a jiných vysokých funkcích, které tak umocnily svůj maskulinní charakter. A protože ženy zde nebyly výrazněji zastoupené, nevytvořily ani lobby, jež by chránilo jejich zájmy, hlavně stejná kritéria finálního ohodnocení práce.

Zuzana Kiczková se v této souvislosti zmiňuje o existenci strukturálního patriarchátu, který prožívá každá žena, hodlající překročit rámec rodiny. Jak na řadě argumentů dokládá, ženy jsou na pracovním trhu posuzovány mužskými standardy, často nekompatibilními s realitou ženského života.

Pracovní trh za socialismu, který se v praxích klasiků socialismu stává prostorem osvobození ženy, svoji „historickou úlohu“ nenaplnil, neboť ženy nikdy nepromítly významněji svoje hodnoty a potřeby do organizačních struktur: ať šlo o finanční hodnocení, prosazení pružné pracovní doby, zkrácení pracovních úvazků či překonání tzv. skleněného

stropu, vertikální segregace, která de facto znemožňuje ženám postup na vyšší pracovní pozice. Ženy, podle Kiczkové a Farkašové, se staly většinou pasivními nositeli rolí v převážně mužské konstrukci společnosti, která je považována za univerzální.

Autorky zdůrazňují, že tzv. emancipace žen u nás nebyla spojena s liberálním individualismem jako na Západě, ale naopak se socialistickým kolektivismem a přetrvávajícím tradicionalismem předsocialistického období, kdy ženy byly determinovány morálními hodnotami života pro druhé a sebeobětí. Tak se mohlo stát, že chronický stres, přetížení a nedostatek času v životě žen se považoval za téměř přirozený jev, přijímaný ženami jako úděl, a muži často s dávkou cynické samozřejmosti.

Jak autorky pokračují, socialistický systém, který se obecně zaměřoval na devaluaci individuality a budoval na čistě funkcionalistickém pojetí lidí jako nositelů rolí, rychle komponoval do svých struktur ženu v roli pracující matky nesoucí dvojí zátěž, pojímanou jako objekt rozhodnutí „těch nahoře“.

„Objektivizace“ žen je námětem analýzy Aleny Heitlingerové, která relativizuje zdánlivě kladné hodnoty sociální politiky 70. let a spatřuje v nich více prosazení demografických cílů státu než zohlednění zájmů žen. Zdůrazňuje, že pracovní protekcionismus a dlouhé mateřské dovolené mají spíše negativní důsledky na rovnoměrnější rozdělení domácích prací, pracovní kariéru žen a přispívá i k posilování konzervativního asymetrického modelu rodiny.

Jiřina Šiklová se v této souvislosti zmiňuje o rysech českého disentu, ve kterém působilo mnoho žen přímo nebo se ho zúčastnily jako manželky a partnerky disidentů, mužů. Uvádí, že ženy v disentu se spíše zasazovaly o uchování kulturních hodnot a obecných lidských práv než o specificky formulovanou ženskou problematiku, a již vůbec jim nešlo, podle J. Šiklové, o politickou moc. Tím také objasňuje zdánlivě nevysvětlitelné zmizení žen disidentek z politiky po roce 1989.

Nesmírně zajímavé jsou závěrečné úvahy našich autorek o budoucnosti života žen u nás.

Havelková vyslovuje hypotézu, že nyní záleží na mužích, změní-li svá obvyklá myšlenková schemata, jinak ženy v mnohem větší

míře budou zvažovat založení rodiny. Dá se počítat i s tím, že ženy, které už děti mají, budou v blízké budoucnosti na pracovním trhu ještě více znevýhodněny. Kiczková a Farkášová předvídají rostoucí tenzi mezi tradičním vzorcem sebeobětování se a rostoucí touhou žen po seberealizaci, která nabude formy konfliktu mezi privátní a veřejnou sférou, a také častějším zpochybňováním „univerzálních“ atributů veřejné sféry, které dominují mužské prvky hierarchie a soupeření o moc.

Je vůbec možné vyhnout se u nás peripetii západního feminismu?

Autorky nechávají své odpovědi otevřené, na rozdíl od Einhornové více sázejí na vzdělanostní a profesní potenciál českých žen, hlavně pak střední třída může získat mnoho z obecné ekonomické prosperity. Případné konflikty v domácím prostředí budou ženy řešit ještě dalším snižováním počtu dětí, využíváním služeb a konečnou revidováním dosavadních stereotypů manželského života.

Alena Heitlingerová také polemizuje s chmurnými představami některých západních teoretiků o budoucí vysoké nezaměstnanosti žen. Uvádí, že v porovnání se západními zeměmi je zaměstnanost žen v České republice velmi vysoká, hlavně na plný úvazek. I terciární sektor, poskytující obecně pracovní příležitosti hlavně ženám, nebyl u nás stále ještě plně rozvinut a jeho expanzi lze předpokládat.

Mezi nejvydařenější práce v oblasti sociologické literatury gender pokládám osobně knihu editovanou Chris Corrin, která již svým názvem *Superwomen and the Double Burden* (Superženy a dvojitá břímě) vystihla sjednocující prvek života žen ve státech donedávna sovětského typu.

Přesto je v knize kladen důraz právě na zřetelné rozdíly mezi jednotlivými státy, které nebyly odstraněny ani institucionální podobností posledních dekád. Kniha je akademicky poctivá, autorka se vyvarovala spekulací a přílišných generalizací a sborník má být pokládán za pouhý úvod k teoretickému, oficiálnímu i laickému diskursu o postavení žen.

Corrinová zvážila pečlivě i metodologický přístup tak, aby bylo možné provést národní komparace. Tematické okruhy rozdělila na tři základní: ženy a pracovní trh, participace a

reprezentace žen ve veřejném životě a osobní autonomie. Každou národní studii doplňují demografická, geopolitická, historická a ekonomická data. Statě jsou dobře statisticky dokumentované, autorka v argumentacích využívá dokumentů oficiální socialistické retoriky o rovnosti žen, dále z oblasti sociální politiky, pracovního trhu, včetně realit ze života českých rodin. Citlivě je doplňuje výpověďmi žen a plasticky ilustruje jejich marnou snahu najít rovnováhu mezi požadavky pracovního prostředí, rodiny a jen těžko a v náznacích artikulované touhy po vlastním klidu, odpočinku a času na své prožitky.

Se znalostí české společnosti se i Corrinová staví spíše zdrženlivě k možnosti vzniku výraznějšího ženského hnutí, už i proto, že v Čechách a na Slovensku stále ještě v ženách přežívá povědomí, že jejich „otázka“ je někde a někým řešena, a to i bez jejich osobní angažovanosti. Mnohem lepší šance mají proto podle autorky jednotlivé ženy chopící se iniciativy, které použijí svoje relativně vysoké vzdělání, kvalifikaci a praktické dovednosti ve svůj prospěch.

Poslední z recenzovaných knih *Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe* (Ženy v politice postkomunistické východní Evropy) obsahuje článek Sharon Wolchikové *Ženy a politika přechodného období v České a Slovenské republice*.

Ve svém příspěvku vychází z konstatování faktu, že ačkoli ženy v Československu dosáhly jako celek vysokého stupně vzdělání, nejsou adekvátně reprezentovány v politice ani jiné rozhodovací sféře. Hlavní důvod tohoto stavu spatřuje v již mnohokrát vzpomenutém tradičním vzorci mužských a ženských rolí, které ženu znevýhodňují.

Článek obsahuje některé zajímavé postřehy, přesto je jako celek spíše popisný, trpící hlavně tím, že mnohé reference se vztahují k situaci v Československu v roce 1990/91, čímž pozbývají mnohé na aktuálnosti a analytické zaostřenosti. Patrně jsou hlavně nepřesnosti v odhadech nezaměstnanosti žen, životaschopnosti konzervativních názorů na rodinu a podobně.

Za nepřilíh vydařenou pokládám argumentaci týkající se deklarovaného nezájmu českých žen o politiku, kterou autorka opírá o obsah-